

יהודים ולא־יהודים במצרים ובסוריה במאה התשע־עשרה

יעקב מ' לנדאו ומשה מעוז

היבטים שונים של היחסים בין יהודים ללא־יהודים בכמה ארצות נחקרו בכל ארץ וארץ בנפרד, אולם נראה שנעשה מעט מבחינת ההשוואה בין ארצות שונות, ובמיוחד הארצות המוסלמיות. כוונת מאמר זה¹ היא לנסות לערוך השוואה ראשונית של יחסים אלה בשתי ארצות מוסלמיות ולהעריך את טיבם. לצורך ההשוואה נבחרו סוריה ומצרים כמשך המאה התשע־עשרה (בערך עד מלחמת־העולם הראשונה). בפרק־זמן זה היו בשתי ארצות אלו קווי דמיון ושוני במידה מספקת למחקר זה.

סוריה (פרט לארץ־ישראל) ומצרים היו בתקופה זו מחוזות של האימפריה העות'מאנית, מחוזות דוברי ערבית, שבהם רוב מוסלמי גדול, ובתוכו מיעוט נוצרי ניכר ומיעוט יהודי קטן.² שני המחוזות היו מרכזי־מיסחר חשובים, ונמליהם שימשו כשערים ים־תיכוניים עיקריים לחדירת השפעות מן החוץ לתוך האזור. עם זאת, לא זו בלבד שמצרים היתה רחוקה יותר מאשר סוריה מהמרכז השלטוני והדתי של האימפריה העות'מאנית, אלא שגם בהדרגה היא נעשתה אוטונומית יותר בפועל, בהתחלה בתקופת שלטונו של מוחמד עלי ויורשיו המיידיים, ואחרי כן בתקופת הכיבוש הבריטי. בהשוואה לסוריה התפתח במצרים שלטון ליבראלי יותר. בשל כך נעשתה מצרים מוקד־משיכה למהגרים יהודים, רבים מהם פליטי רדיפות במקומות אחרים (כגון תימן או מזרח־אירופה). מראשית המאה התשע־עשרה משכה סוריה אליה מיסיונרים נוצרים. אלא שאחרי כן, במיוחד לאחר רדיפות הנוצרים ב־1860, היא נעשתה ארץ

1 המאמר הזה הוא נוסח מתוקן של הרצאה, שניתנה בוועידה בין־לאומית לחקר הקהילות היהודיות בארצות האסלאם (ירושלים 1974). בעוד מ' מעוז אחראי בעיקר לחלק הסורי של המאמר וי"מ לנדאו — לחלק המצרי, הם אחראים במשותף למאמר כולו.

2 לפי אומדנים (שום מיפקד־תושבים לא נערך) מנו אוכלוסי סוריה לרבות לבנון וארץ־ישראל בשנות החמישים של המאה התשע־עשרה כמיליון וחצי נפש, בהם יותר ממיליון מוסלמים (סונים ואחרים), ובערך חצי מליון נוצרים מכל הכיתות וכ־25,000 יהודים, מידע נוסף על סוריה במאה התשע־עשרה ראה: Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, Oxford 1968. בשנות השלושים והארבעים של המאה התשע־עשרה היו במצרים בערך 5,000 עד 7,000 יהודים בתוך אוכלוסייה כוללת בת 2,000,000 נפש בקירוב. במיפקד־התושבים הרשמי הראשון, ב־1897, נמנו 25,000 יהודים, 8,977,702 מוסלמים (כמעט כולם סונים) ו־731,235 נוצרים מכל הכיתות. לרבות יותר מ־600,000 קופטים). ראה: L. Mboria, *La population de l'Egypte*, Cairo 1938, p. 125

טיפוסית שמהגרים ממנה, במיוחד נוצרים, שעזבוה ועברו לארצות שבהן השלטון היה פחות ריכוזי ויותר מתון, ולא־מעטים מהם עברו למצרים.³

דפוס־היחסים הכללי בין מוסלמים לנוצרים וליהודים בסוריה היה שונה מזה שבמצרים.⁴ בשתיהן היתה התחרות, גלויה וסמויה, בין הנוצרים ליהודים כדי לזכות בהטבות מהרוב המוסלמי בכלל ומהשלטון המוסלמי בפרט; אבל מידת ההצלחה בקבלת הטבות אלו היתה שונה בשתי הארצות. המוסלמים בסוריה היו לעיתים קרובות בלתי־סובלניים כלפי הנוצרים וכלפי היהודים כאחד, התייחסו אליהם בכוח והשפילום, סחטו מהם כספים ולפעמים אף נהגו בהם באלימות. עם זאת, אפשר להבחין בהבדל מסויים בעמדות המוסלמים במאה התשע־עשרה כלפי היהודים מזה והנוצרים מזה. בעוד שעמדת האוכלוסים המוסלמים הערבים כלפי היהודים נשארה ללא־שינוי ביסודה, הרי השלטון המוסלמי התורכי העדיף לעיתים קרובות את היהודים — שהיו מיעוט דתי טיפוסי ללא שאיפות פוליטיות — במינוי למישרות רשמיות מסוימות, למשל בדמשק ובחלב, ובמתן יתרונות כלכליים.⁵ המוסלמים התייחסו אל הנוצרים במידה הולכת וגוברת של אלימות, שהגיעה לשיאה ב־1860 בטבח בדמשק, שבו איבדו נוצרים רבים את חייהם ואת רכושם.⁶ הגורם העיקרי לעמדה המוסלמית החדשה כלפי הנוצרים היה שהנוצרים בסוריה נהיו בינתיים מיעוט פוליטי יותר מאשר דתי. המוסלמים חשדו בהם — אך לא ביהודים — בהזדהות הדוקה עם אותן מעצמות אירופיות — במיוחד רוסיה, צרפת ובריטניה — שחרשו רעה, לדעת המוסלמים, על האימפריה העות'מאנית בכלל ועל סוריה בפרט. החריג היחיד בדפוס זה של יחסי המוסלמים עם הקהילות הלא־מוסלמיות היה בתקופת־הביניים של השלטון המצרי בסוריה, בשנות השלושים של המאה התשע־עשרה, כאשר הועדפו הנוצרים על־פני היהודים.⁷

ההתחרות בין הנוצרים ליהודים בסוריה היתה מבחינות מסוימות חריפה אף יותר מזו שבין הנוצרים למוסלמים, בחלקה בגלל המאבק ביניהם על הטבות מצד

3 מן המחקרים הרבים על מצרים בתקופה הנודונה ראה, למשל, P.M. Holt, (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London 1968; Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, Tel Aviv 1953, New York 1954

4 יש פירסומים מעטים יחסית על היהודים בסוריה וקצת יותר על היהודים במצרים. נוסף למקורות רבניים אחדים ראה, למשל, גודרון קרמר, 'עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר', פעמים, 7, עמ' 34-4; B. Taragan, *Les communautés israélites d'Alexandrie—aperçu historique depuis les temps des Ptolémées jusqu'à nos jours*, Alexandria 1932; Nouri Farhi, *La communauté juive d'Alexandrie*, Alexandria 1946 במאה התשע־עשרה, ירושלים תשכ"ז.

5 מעוז עמ' 200, 209-208.

6 שם, עמ' 231 ואילך; וכן محمد ابو سعود الحاسبي, حادثة الستين, ספריית זאהרייה, דמשק כ"י (4668) 4 حصر اللثام عن نكبات الشام والقاهرة 1890.

7 מעוז, שם, עמ' 67, قسطنطين الباشا, مذكرات تاريخية, لبنان بدون تاريخ ص 79 — 80. W.R Polk, *The Opening of South Lebanon*, Cambridge, Mass. 1963, pp. 132.

המוסלמים לגבי היתרונות הכלכליים. במשך רוב המאה התשע-עשרה מאפיינת את היחסים בין נוצרים ליהודים בסוריה איבה מרובה משני הצדדים ונסיגות חוזרות של כל אחת משתי הקהילות לתקוע טריז בין יריבה העיקרי ובין המוסלמים, שכל צד רצה בהם ככעל-ברית.

במצרים, כנגד זאת — לפחות עד ראשית הכיבוש הבריטי — היו השלטון והאוכלוסים המוסלמים כאחד עוינים על-פי רוב הן את הנוצרים והן את היהודים; אולם נראה שהיחס ליהודים היה באופן קבוע גרוע יותר. אם כי האיבה והבוז כלפי היהודים לא היו כלליים, נראה שהם היו רווחים למדי. מבחינה חוקית, הלכו היהודים ונחשבו שווים למיעוטים האחרים במצרים, והודות לכך פחתה ההפליה נגדם; אולם בתחום החברתי כמעט שלא השתנו היחסים במשך המאה התשע-עשרה. זכר מעמדם הנמוך של היהודים בתקופת השלטון הממלוכי נמשך כנראה. א' ו' לייזן וקלוט-ביי, שניהם בקיאים בנושא המצרי, מתארים תמונה קודרת של האיבה והבוז שרווחו בקרב המוסלמים והקופטים כאחד כלפי היהודים המקומיים.⁸ לפי הדיווחים, שלהם ושל אחרים, היתה מקובלת מאוד הכאת יהודים והעלבתם ללא פרוכאקציה מצידם. אמנם עדותם, המבוססת על ניסיון אישי, דנה באופן ברור במיוחד בערים מצריות גדולות וקטנות בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, אבל המצב באזורים כפריים לא היה שונה. בהמשך המאה ציינו משקיפים זרים כי למוסלמים הכפריים במצרים היה מגע מועט עם היהודים, או לא היה להם כל מגע עימם, ובכל זאת לעיתים קרובות הם שנאו אותם ובזו להם. תופעה זו בלטה במיוחד בתקופות מתיחות, כגון בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, כאשר כמה פלחים נתנו ביטוי לרגשותיהם.⁹ אחרי שתיארנו את המצב ועמדנו על ההבדלים בין ארץ לארץ, ננסה עתה לבחון בקיצור את מערכת היחסים בין יהודים ללא-יהודים בסוריה ובמצרים, במיוחד בתחום הכלכלה, החברה, הדת, התרבות והחינוך והמדיניות. דרך זו נראית לנו שיטתית יותר; היא גם מאפשרת לקבוע באילו תחומים היו המגעים בין יהודים ללא-יהודים רווחים יותר ומשמעותיים יותר.

א. עלילות-הדם

קרוב לודאי שהדוגמה הידועה ביותר ליחסים מתוחים בין לא-יהודים ליהודים היא עלילת-הדם. האשמת יהודים ברצח פולחני היא אמנם מפורסמת מאוד, אולם לא

8 E.W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*. London 1836. Vol. II, pp. 344-349; A. B. Clot Bey, *Aperçu général sur l'Égypte*. Paris 1840. Vol. II, pp. 139-142

9 ראה את הדוגמאות לכך ב- The Public Record Office, London, Foreign Office series ב' (להלן FO) 78/4145, Baring's no. 138, to Salisbury, marked 'secret', dated Cairo Mar. 24, 1888, enclosure — Foster's report, dated Alexandria, Mar. 21, 1888; Moritz Lüttke, *Aegyptens neue Zeit*, Leipzig 1873, Vol. I, pp. 95-100

בהכרח אופיינית אלא נדירה יחסית, ויש שחלפו שנים, ולפעמים דורות, בין עלילת־דם אחת לחברתה. עם זאת, מקרים אלה שייכים במיוחד לדינונו. לכאורה, מקורן של עלילות אלו בקנאות דתית ובחשד חסר־יסוד בטיב הפעילות הפולחנית היהודית; אולם למעשה יסודן במצב מורכב של התחרות כלכלית, ולפעמים בהנחות־יסוד חברתיות או פוליטיות, כפי שיתברר להלן.

כסוריה נודעו עלילות־דם בחלב (1810), בבירות (1824), באנטיוכיה (1826), בחמא (1829), בטריפולי (1834), בדמשק (1840), בדייר אל־קמר (1847), שוב בדמשק (1848), בחלב (1853) ובדמשק (1890).¹⁰ עד כמה שאפשר לקבוע, נראה שהן היו תוצר־לוואי של הרעיונות המערב־אירופיים שחדרו לסוריה בראשית המאה התשע־עשרה מן הנצרות. כמה מרעיונות אלה נכרכו בדעה קדומה אנטי־יהודית שמצאה חיזוק בידיעה שהאשמות אלו הן נשק מושחז היטב. ואכן, היה זה נשק יעיל בהתחרות הכלכלית והפוליטית בין הנוצרים ליהודים וכן גם בצורך של הנוצרים להסיט את האיבה המוסלמית אליהם כלפי היהודים. נראה שלא היה זה צירוף־מקרים גרידא, שעלילת־הדם הראוותנית ביותר אירעה בדמשק בשיא השלטון המצרי בסוריה (1840), כניסיון מצד הנוצרים לנצל את העדפתם מצד השלטון הפרו־נוצרי כדי לפגוע ביריביהם היהודים. אף סביר מאוד שהיה זה חלק מניסיון לעשות את היהודים שעיר־לעזאזל לרגשות הזעם והקנאה שמוסלמים רבים הרגישו נוכח השיגשוג הכלכלי והיתרונות החומריים האחרים שהיו מנת־חלקם של הנוצרים בתקופת השלטון המצרי בסוריה.¹¹ מקרים דומים אירעו שוב אחרי שתזר השלטון העות'מאני לסוריה, כאשר רצו הנוצרים לחזור ולהסיט את העויינות המוסלמית הגוברת כלפיהם אל יהודי המקום, או שביקשו להזיק למתחריהם היהודים. או אז הם היו פונים לעלילת־הדם וחותרים לשיתוף המוסלמים בהאשמת היהודים.

כסוריה כן במצרים אירעו עלילות־דם במרכזים העירוניים: כאלכסנדריה, בקאהיר ובפורט־סעיד; בערים שאיכלסו מספר גדול של יהודים שהיו גרים בנפרד בשכונות משלהם. מקרים כאלה כמעט לא יכלו לקרות במשך המחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה, בתקופת שלטון־הברזל של מוחמד עלי. הדבר התאפשר אחרי־כן, כאשר שלטו יורשיו, שהיו פחות סמכותיים. שש פעמים תוך עשרים שנה — בשנות 1870, 1880, 1881, 1882, 1890, ו־1892 — נפוצו עלילות־דם.¹² בעוד שב־1870 היה זה מקרה חריג שדוכא מיד, הרי בשנות השמונים והתשעים של המאה היו האשמות אלו טעונות מתח רב יותר, ואף מלוות במידת־מה אלימות פיזית: יהודים אחדים נהרגו,

10 جلال عبد العاطي، الذبائح البشرية التلمودية، القاهرة 1902، ص 116 - 120
 ראה גם: FO 195/291, no. 11, Damascus, May 19, 1847

11 בדיקה מפורטת יותר של עלילת־הדם בדמשק ראה: ז' ריבלין, 'עלילת דמשק', בתוך מ' הכהן (עורך), משפטים ועלילות־דם, תל־אביב 1967, עמ' 42-55.

12 על עלילות־דם אלו והאירועים שבעקבותיהן, ראה: יעקב מ' לנדאו, 'עלילות־דם ורדיפות יהודים במצרים בסוף המאה הי"ט', ספונות, ה, תשכ"א, עמ' תטו-תס.

אחרים נפגעו, וכלפי רבים אחרים נהגו בטירור. באותו פרק-זמן, יותר מאשר קודם לכן, גבר הרגש הלאומי ואי-שביעות-הרצון, ביחוד בשלוש הערים שבהן אירעו עלילות-הדם. אמנם התעמולה האנטי-יהודית היתה מקובלת על המוסלמים, אך בכל מקרה היו המסיתים נוצרים, בדרך-כלל יוונים מקומיים, ולעיתים רחוקות יותר – סורים. נוצרים אלה, ככל הנראה, הביאו עימם את דעותיהם הקדומות מיוון או מסוריה. בעוד שבסוריה היו עלילות-הדם, משנת 1840, טראומאטיות ליתסי יהודים-נוצרים, הרי במצרים פחות הורגשה השפעתן, כנראה משום שהיו פחות חמורות.

ב. התחרות כלכלית

בסוריה ובמצרים כאחת היו הנוצרים, יותר מאשר המוסלמים, יריבי היהודים בתחום העסקים. רוב הסוחרים והמתווכים, שהיו להם קשרים משפחתיים ודתיים עם אנשי-עסקים בארצות אחרות, היו נוצרים או יהודים. הוא הדין לגבי הפעילות המסחרית המקומית. מטעמי בטיחות ומיסחר העדיפו היהודים בסוריה ובמצרים, שהיו מעטים כמיספר, לחיות בכרכים ובערים, ושם הם התנגשו עם הנוצרים בהתחרות כלכלית, שהיתה חריפה לעיתים קרובות, והיא שקבעה את טיב היחסים בין שתי קהילות אלו. בשתי הארצות עסקו יהודים ונוצרים לעיתים קרובות בעבודה ובמיסחר מאותו סוג, בדרך-כלל בקשת מצומצמת של משלח-ייד הקשורים בעסקים. לבד מאותם מקצועות, שהיו כרוכים במילוי הפונקציות הפנימיות של הקהילה, כגון אספקת מזון כשר, התמידה היריבות הכלכלית בין היהודים לשכניהם.¹³

במצרים היתה היריבות ניכרת בערים הגדולות, במיוחד באלכסנדריה ובקאהיר, שבהן התרכזו רוב היהודים בארץ זו. אין בידינו נתונים סטטיסטיים על העיסוקים של היהודים במצרים במאה התשע-עשרה, אולם מקורות שונים מציינים, שרבים מהם היו פקידים, חלפנים, צורפי זהב וכסף, סוחרים ומתווכים. בהמשך המאה, כאשר נעשתה מצרים למרכז-תיירות, היו היהודים קשורים בעסקי התיירות, ביחוד בנמלים ובקאהיר. אחרי-כן, בעיקר בשלהי המאה התשע-עשרה, נכנסו יהודים מצרים מן המעמד הבינוני הגבוה – חלק מהם היו תושבים חדשים או בני מהגרים – למקצועות הצווארון הלבן: עורכי-דין, רופאים וכיוצא ב; אחרים נכנסו לעסקים בקנה-מידה גדול: מסחר סיטונאי, יבוא ויצוא, בנקאות ותעשיות קלות.¹⁴

מכל מקום, רוב היהודים במצרים – וכמו כן בסוריה – שהיו ביסודם עניים, המשיכו בסחר הקמעוני ובמיגוון רחב של עיסוקים צנועים, ובלטה ביניהם החייטות. ברוב העיסוקים האלה היה למוסלמים חלק קטן יחסית; לעומת זאת עסקו רוב בני המיעוטים האחרים במצרים באותם סוגים של מיסחר ומקצועות: הקופטים סיפקו באופן מסורתי עובדי-ציבור ופקידים, ואילו הנוצרים הסוריים, היווניים והאיטלקיים

13 ראה, למשל, א' אלמאליח, היהודים בדמשק, יפו תרע"ד, עמ' 22.

14 פרטים נוספים ראה: שאהין מקאריוס, تاریخ الاسراغليين، القاهرة 1904, ص 219 – 209.

עסקו במרץ בכל סוגי הפעילות בעלי הכיוון הפינאנסי, כגון: חלפנות, הלוואת־כספים, קנייה ומכירה.¹⁵

הרכבה מהאמור לעיל חל גם על סוריה, ולא עוד אלא שבה גם היתה התחרות נמרצת בין יהודים לנוצרים על מישרות ציבוריות. היריבות העזה בשליש הראשון של המאה התשע־עשרה בין משפחת פרחי היהודית למשפחת בחרי הנוצרית על מישרות במינהל של הפרובינציות דמשק ועכו היא דוגמה בולטת לכך.¹⁶ ההתחרות החריפה ביחס ישר להרחבת הרפורמות המינהליות בסוריה; הרחבה זו החלה עם הכיבוש המצרי בשנות השלושים של המאה. חידוש השלטון העות'מאני בסוריה ב־1840 איפשר ליהודים לשוב למעמדס העדיף על־פני הנוצרים. ואכן, הם לא התמהמהו בניצול הזדמנויות כדי להוציא את יריביהם הנוצרים ממישרותיהם בשלטון.¹⁷ בשנים אלו נעכרו עוד יותר היחסים בין היהודים לנוצרים, ומדי פעם הם הביאו להתקפות הדדיות; כל צד ניסה כמיטב יכולתו לקומם את המוסלמים נגד יריבו, עד כדי הסתת אספסוף מוסלמי לקום ולתוקפו.¹⁸

ג. מידור חברתי

עד כה ראינו את הצד האפל יותר של היחסים הבין־עדתיים, ובמיוחד האיבה מצד הנוצרים כלפי היהודים, שבמידה רבה נבעה מיריבות כלכלית, וביטויה הקיצוני היה עלילות־הדם. אכן, הנוצרים היו המסיתים לכך, והמוסלמים שיתפר־פעולה עימם ברצון, באיומים ואפילו בפגיעות פיסיות; אולם אין זו אלא בחינה אחת בלבד של המצב בכללו, ואין היא בהכרח החשובה ביותר. יתר־על־כן, אם פגיעות־בגוף ביהודי מצרים וגזירות מסויימות שנגזרו עליהם, כגון הטלת מיסים מיוחדים, זכו לציון מיוחד מצד משקיפים — וזאת בפרק־זמן שהתיעוד על אודותיו הולך ונעשה שופע — הרי קרוב לודאי שיחסי היום־יום בין יהודים ללא־יהודים היו בפועל תקינים דיים, אם כי לא היו נקיים מדעות קדומות שגרמו לאנטאגוניזם סמוי כלפי היהודים. עדות, חלקית לפחות, לדלותם היחסית של יחסים אלה באירועים יוצא־דופן מהווים המקורות הרבניים והמקורות היהודיים האחרים,¹⁹ המציינים רק לעיתים רחוקות אפליה מכוונת של יהודים או פגיעה ממשית נגדם.

Gabriel Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago 1969, *passim*; 15
Jacob M. Landau, 'The Jews in Nineteenth Century Egypt—Some Socio-
Economic Aspects,' in P.M. Holt, *op. cit.*, pp. 196-208

16 ابراهيم العوراء، تاريخ ولاية سليمان باشا العادل، صيدا 1936 ص 90 - 92 - 93.

FO 195/170 no. 11, Damascus, Jan. 14, 1841 17

FO 195/291, no. 11, Damascus, Sep. 1, 1847 18

19 הדבר בולט ביחוד בכתבי רבי רפאל אהרן בן שמעון, רבי אליהו חזן, רבי שלמה חזן, רבי יום טוב ישראל ורבי אהרן מענדל. כל אלה מאירים הארה רבת־ערך את חיי היהודים במצרים במאה התשע־עשרה.

הנגיעות המעטות במקורות היהודיים מן המאה התשע־עשרה בסוריה ובמצרים לקשרים עם לא־יהודים מפתיעות יותר מאשר מיספרם הזעום של האיזכורים על היחסים עם היהודים בפירסומים המקומיים הלא־יהודיים בתקופה זו. לדוגמה, בעיתונות הלא־יהודית בסוריה באותו זמן, שיש בה יותר ויותר ידיעות בענייני פנים וחוץ, יש מידע דל בלבד על יהודי המקום או על יחסי יהודים ולא־יהודים. בעיתונות המצרית דל המידע עוד יותר.²⁰ המקורות הלא־יהודיים שמהם אפשר ללמוד על נושא זה עיקרם דיווחי זרים, נוסעים ואחרים, ששהו בסוריה ובמצרים.

מיעוט המידע על יחסים בין יהודים ללא־יהודים הוא תופעה מאלפת. כיוון שזהו מאפיין קבוע למדי בשתי הארצות במשך המאה התשע־עשרה, במקורות היהודיים ולא־יהודיים גם יחד, יש להניח שלפנינו אחד הביטויים למידור (קומפארטמנטאליזציה) שהיה רווח בחיי החברה והתרבות, אף כי בדרך־כלל, בלי שיוגדר כך בפירוש. המידור היה ניכר בעליל גם בחיי־הכלכלה כל אימת שנלוו להם משמעויות חברתיות. לדוגמה, האגודות המקצועיות במצרים במאה התשע־עשרה נקבעו, בדרך־כלל, על־פי מקצועות והשתייכות דתית.²¹ אפילו בעסקים או במישרדים ממשלתיים ועירוניים שונים, שבהם עבדו יהודים ולא־יהודים יחד והיו ביניהם קשרים רשמיים, או במג'לס הסורי (המועצה האזורית), כמעט שהם לא קיימו מגע חברתי ביניהם, אלא באופן מקרי — כך במצרים וכך בסוריה. רק לקראת סוף המאה התפתחו בשתי הארצות קשרים חברתיים בין יהודים לאחרים, בעיקר בשיכבה הגבוהה של העשירים או המשכילים.

בהתחלת המאה העשרים ניסו יהודים בדמשק להשתלב בחברה המקומית, על־ידי ערכיזאציה גמורה של שפתם ותרבותם ואימוץ שמות ערביים.²² נראה כי בערי מצרים העיקריות נטו היהודים יותר לאמץ דפוסיים של תרבויות זרות, בעיקר התרבות הצרפתית. למשל, בני משפחת קטאוי, משפחה יהודית מצרית עשירה, נהגו להיפגש, אמנם בצורה פורמאלית למדי, עם לא־יהודים ממעמדם החברתי והתרבותי. אולם אשר ליהודים רבים אחרים היתה פגישה עם לא־יהודים, שלא במסגרת העסקים והעבודה, בגדר יוצא־מן־הכלל. במקורות שנבדקו אין זכר לפגישות חברתיות בין יהודים ללא־יהודים, אלה בבתיהם של אלה, בערב או בסוף־שבוע. אפילו נניח שפגישות כאלו התקיימו מן הסתם, הרי לאור התייעוד שבידינו הן ודאי היו נדירות.

המידור החברתי בסוריה ובמצרים, שבא לידי ביטוי בהעדר כמעט גמור של יחסים בין יהודים ללא־יהודים מחוץ לתחום הכלכלי והרשמי, התחזק כנראה עוד יותר, במיוחד בסוריה, מאחר שקבוצות דתיות אחדות זכו לפריבילגיות מסויימות, כגון עזרה

20 בבדיקה של העיתונים الهلال, المقتطف, المقطم וכתבי־עת אחרים מתברר כי יש התייחסויות נדירות וקצרות בלבד ליהודי מצרים. ראה, למשל: الهلال יג 15/4/1903, עמ' 435; יט, 1/10/1910 עמ' 53; המقتطف כח, 1/7/1903, עמ' 616.

21 ראה: Gabriel Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964 עמ' 21-23. אלמאליח, עמ' 18-23.

קונסולאריה, מצד מדינה זרה זו או אחרת. נראה כי בשל כך נזקקו בני־חסות אלה פחות להתחברות עם קבוצות מקומיות אחרות. יתר־על־כן, כיוון שבמאה התשע־עשרה היו שתי פרוכינציות עות'מאניות אלו, מכל הבחינות, בשלב של יציאה מימי־הביניים, אין לתמוה על כי המידור, שהיה מבוסס על השתייכות לקהילה דתית, היה דפוסי־חיים מקובל. הדתות הוסיפו להתנגד להשתלבות מופרות. החשד כלפי הדת היהודית היה כרוך בדעה קדומה, שצימצמה עוד יותר את ההשתלבות בין הקהילות הדתיות השונות עד למינימום. ואילו היהודים, שזכרו את האפליה והרדיפות, נשארו בדרך־כלל בתוך קהילתם שלהם.

ד. גורמים תרבותיים

גורמים תרבותיים וחינוכיים עוד חיזקו את הבידוד בין הקהילות בסוריה, וביתר־שאת במצרים. יהודים רבים בסוריה דיברו ערבית או לאדינו (ספרדית־יהודית). לעומת זאת, במצרים דיברו היהודים בשפה אחת או יותר מן השפות הבאות: צרפתית, ערבית, אנגלית ואיטלקית, והיו שידעו לקרוא עברית. בהמשך המאה הגיעו למצרים יהודים שהביאו עימם שפות אחרות, כגון יידיש, רוסית ורומנית. כליל הלשונות הפריע לקיום חיי־תרבות מלוכדים במשך תקופה זו אפילו בקרב יהודי מצרים עצמם. כך, למשל, הם לא הוציאו עיתונים משלהם עד ראשית המאה העשרים, בגלל מיעוט קוראים ככל אחת מן השפות שבפיהם; גם בתי־הדפוס שהקימו נכשלו מבחינה מיסחרית בגלל העדר תמיכה.²³ מסתבר כי הפיצול הלשוני היה גורם מפלג בתוך הקהילה היהודית במצרים יותר משהיה גשר להתקשרות חברתית עם לא־יהודים שדיברו באותן שפות. יחסי תרבות עם לא־יהודים, עד כמה שהתקיימו, נשארו מוגבלים בדרך־כלל לשכבה הדקה מאוד של המעמד העליון.

מיעוט הקשרים בין יהודים ללא־יהודים בסוריה ובמצרים, מקורו לא רק בהתבדלות דתית, כבידוד חברתי ובפלוראליזם לשוני, אלא במידה רבה גם במצב החינוך באותו זמן בשתי הארצות, וכמיוחד בחינוכם של לא־יהודים ויהודים ילידי המקום. חלק ניכר מחינוך הילדים והנוער בשתי ארצות אלו היה מצד אחד, כמו בחלקים רבים אחרים של האימפריה העות'מאנית, בעל אופי דתי מוגדר בכירור; מוסדות־חינוך לימדו, בעיקרו של דבר, ילדים שהשתייכו למסגרת הדתית שלהם. כבחינת יוצא־מן־הכלל היו בתי־הספר הנוצריים המיסיונריים בסוריה ובמצרים, שבהם למדו אף ילדים מוסלמים בודדים, ויהודים מעט מאוד. בתי־הספר הלא־דתיים שהוקמו באזור זה החל מהחלק האחרון של המאה התשע־עשרה, אף הם נועדו בדרך־כלל לבני קהילה אחת מסויימת בלבד. יוצאים־מן־הכלל היו נדירים. בתי־הספר של 'כל ישראל חברים' במצרים ובסוריה אמנם קיבלו כמה תלמידים לא־יהודים, והדבר הביא לקשרים מעטים בעלי־

23 ראה גם י"מ לנדאו, 'ריב הלשונות בחינוך היהודי במצרים החדשה', ספר־השנה של אוניברסיטת בראילן, ד-ה, רמת־גן 1967, עמ' 220-233.

משמעות בין יהודים ללא־יהודים בגיל בית־הספר. קשרים בין בני תרות שונות נתהוו רק בשלב האוניברסיטה, ואף אלה בקרב שכבה דקה של המעמד הבינוני הגבוה בלבד, ובשלב מאוחר של התקופה הנדונה; שכן אוניברסיטאות רגילות הוקמו בסוריה רק בשלהי המאה התשע־עשרה, ובמצרים — בראשית המאה העשרים.

ה. יהודים לא־פוליטיים

נראה שהדוגמה הטובה ביותר להעדר יחסים משמעותיים רצופים בין יהודים ללא־יהודים בפרק־הזמן הנדון היא בתחום הפוליטי. תולדות יהודי אירופה במאות תשע־עשרה־עשרים שופעות אירועים של השתתפות פעילה — ולפעמים נלהבת — של יהודים בהרבה תנועות פוליטיות. בסוריה ובמצרים לעומת זאת, בולט האופי הא־פוליטי המתמיד של הפעילות היהודית. פרט ליעקב צנוע,²⁴ שהיה חריג בולט ונדיר, לא ידוע על יהודים במצרים שהיו פעילים פעילות משמעותית וכולטת במסגרות לאומיות, אם כי אפשר שבהזדמנויות שונות תרמו לקרנות. גם בסוריה היתה נדירה השתתפות יהודים בפעילות הפוליטית. בדמשק, למשל, הקימו צעירים יהודים ב־1909, בקירוב, אגודה תרבותית שנועדה לרומם את השפה והתרבות הערבית.²⁵

תופעה זו בולטת במיוחד נוכח המעורבות, שהלכה וגדלה, של חלקים מן הקהילות הנוצריות בתנועה הלאומית הערבית. בעוד חלק מהאוכלוסים הנוצריים בסוריה נואש משיפור היחסים עם רוב המוסלמים ועזב אותה בשנות השישים של המאה, הרי ביקש חלק אחר להגיע לשיתוף־פעולה עם המוסלמים על־ידי הזדהות עם התנועה הפאטריוטית הסורית ועם הרנסאנס התרבותי־הלאומי הערבי. חלק זה היה מורכב בעיקרו מאינטלקטואלים כגון בטרס אל־בסתאני, אבראהים אל־יאזגי ונגיב עזורי, שהיו בין האישים המסורים של זרמים רעיוניים אלה שרווחו בסוריה בשלהי המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים.²⁶

במצרים מילאו הנוצרים תפקיד קטן בלבד בעליית התנועה הלאומית בראשית שנות השמונים של המאה התשע־עשרה, אולם היה להם, ובמיוחד לקופטים, חלק חשוב שהלך וגדל במפלגה הפאטריוטית של כאמל בראשית המאה העשרים (חלק חשוב אף יותר היה להם מיד לאחר מלחמת־העולם הראשונה, כשתמכו בסעד זג'לול).

ו. סיכום

לסיכום, נמנה כמה מאפיינים בולטים המציינים את הקהילות היהודיות הנדונות ואת רקע התפתחותן.

24 המחקר האחרון על צנוע הוא של I.L. Gendzier, *The Practical Visions of Ya 'qub Sanu'*, Cambridge, Mass. 1966

25 אלמאליח, עמ' 43.

26 השוה: A.H. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, London 1962, pp. 274-279.

אף כי יש הרבה נקודות־דמיון בין סוריה למצרים במאה התשע־עשרה, שומה עלינו להבחין ביניהן לפחות בכמה עניינים חשובים: (1) שינוי חברתי־כלכלי התחיל בסוריה בצורה נמרצת יותר ומוקדם יותר במאה התשע־עשרה. במצרים התפתחו מגמות דומות מאוחר יותר באותה מאה; (2) השלטון במצרים היה ריכוזי וסמכותי יותר מאשר בסוריה; (3) המצב הכללי היה שונה. בסוריה היו רוב היהודים ילידי האימפריה העות'מאנית, ואלו במצרים היו, כנראה, רוב היהודים זרים, שזה מקרוב הגיעו לשם, בעוד שהקופטים, הקהילה הנוצרית הגדולה ביותר במצרים, היו ילידי־המקום מדורי דורות.

למרות הבדלים מקומיים, בולט דמיון בסיסי בחיים ובהשקפה של היהודים בשתי הארצות. נראה שבמאה התשע־עשרה היו יהודים אלה קבוצה הטרוגנית, כמיוחד במצרים שמשכה הגירה יהודית יותר מאשר סוריה. הנטייה לעסקים ולמקצועות חופשיים ניכרה במיוחד בכרכים ובערים שבהם התגוררו רוב היהודים. מידור ברור של חיי־החברה, המאפיין את יחסי היהודים עם הלא־יהודים, מובחן במידה שווה בשתי הארצות; התחום הכלכלי והמינהלי נתן בפועל את ההזדמנויות היחידות לגשרים חברתיים קבועים. מצב זה של 'העדר יחסים' פרט ליחסים בתחום העסקים והעבודה — שימש קרקע שהצמיחה בורות ודעות קדומות כלפי היהודים. עם זאת, נכעו עלילות־הדם האלימות במאה התשע־עשרה בשתי הארצות לא מבורות ומקנאות בלבד, אלא גם מסיבות מושרשות אחרות, והעיקרית בהן היא היריבות הכלכלית החריפה עם הנוצרים, שהיו בדרך־כלל המסיתים לעלילות־דם אלו.

בעניין זה פכעניינים אחרים אפשר להבחין בהבדלים בין סוריה למצרים, שמקורם, לפחות בחלקו, בשוני הבסיסי ביניהן בדינאמיקה החברתית־כלכלית, באופי השלטון ובמצב הכללי. במצרים היה קיים שיתוף־פעולה לא־רשמי בין המוסלמים לקופטים והוא שהציב את היהודים במעמדם הנחות והמתגונן. לעומת זאת בסוריה, התייחס הרוב המוסלמי בחשד או בבוז אל הנוצרים ואל היהודים כאחד, אם כי ביחס כלפי הנוצרים נוספה לאלה גם איבה. אי־השוויון ביחסי־הגומלין בין שלוש הקהילות בסוריה היה קטן מזה שבמצרים. במידת־מה היה חלק בכך למעצמות הזרות — ולפיכך היו ההתחרות והאיבה ביניהן חזקות יותר. את יחסי הגומלין בין שלוש הקהילות אפשר לדמות למשולש, שבקודקודו העליון ניצב הרוב המוסלמי ושני קודקודיו האחרים, היהודים והנוצרים, נאבקו זה בזה. אולם המאבק התנהל כמתכונת שונה בסוריה ובמצרים ואף תוצאותיו היו שונות.